

Ivica Miškulin, *Usta širom zatvorena. Delikt mišljenja u komunističkoj Hrvatskoj 1980.-1990.* (Zagreb: AGM, 2021), 273 str.

Knjiga hrvatskoga povjesničara Ivica Miškulina svojim naslovom neodoljivo podsjeća na naziv filma (izvjesno s namjerom) čuvenoga američkog redatelja Stanleyja Kubricka *Oči širom zatvorene* iz 1999., koji su eminentni filmofili uvrstili u sam vrh umjetničkoga perfekcionizma. I kao što se Kubrick u svojem djelu bavi dekonstrukcijom mita o savršenoj bračnoj zajednici više američke klase, tako i Miškulin poglavlje po poglavlje dekonstruira mit o demokratičnosti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), s glavnim naglaskom na procesima u Socijalističkoj Republici (SR) Hrvatskoj u desetljeću koje se nerijetko u javnom diskursu spominje kao vrijeme kad je država otpustila željezni stisak i dopustila strukturiranje društva prema demokratskim standardima. Naravno, Miškulin se s time ne slaže i pokazuje nizom primjera u najboljem slučaju vrlo ograničene domete kritike. Osim toga, kritika nije u svim jugoslavenskim republikama bila jednako zastupljena. U SR Sloveniji i SR Srbiji disonantni tonovi bili su znatno češći i snažniji nego primjerice u tadašnjoj Hrvatskoj. Autor iznosi stajalište da se u opisanom desetljeću doista pomalo artikuliraju alternativna mišljenja koja pokušavaju politički prostor osvježiti novim idejama, no njihova je granica vrlo precizno određena. Javno iznošenje mišljenja dopušteno je samo ako se režim ne dovodi u pitanje, već se smjera isključivo njegovu dobrohotnom popravljaju ili doradi. Sve ostalo olako biva etiketirano kao kontrarevolucionarna neprijateljska djelatnost, koja je pravno sankcionirana saveznim zakonima.

Knjiga je nastala kao svojevrsni nastavak biografije Vladimira Šeksa koju je Miškulin ranije napisao. Kako ističe, radeći na biografiji, spoznaja o tome da zbog nekoliko nesuvislih rečenica izrečenih u afektu čovjek postaje *neprijatelj poretka* i mora zbog te etikete služiti zatvorsku kaznu potaknula ga je na nastavak istraživanja. U nizu pitanja koja autor analizira u svojoj studiji među ostalim govori o tome kako netko može biti svrstan u kategoriju *državnoga neprijatelja*, a da ono što je izrekao nije prouzročilo nikakvu štetu niti je trebalo biti uvredljivo za bilo koga, zatim na koji je način režim pravdao takvu vrstu represije nad pojedincem koji nije iskazivao nikakve nasilničke ili terorističke namjere te zašto je upregnut policijski, pravosudni i medijski aparat da bi se takva pojedinca ušutkalo. Dakle, s nakanom pronalaženja odgovora na temeljno pitanje, zašto je režim uporno progonio riječi dajući im *neprijateljski* i *antidržavni* biljeg i njihove autore slao u zatvor, Miškulin se uhvatio ukoštac s analizom kaznenih i prekršajnih postupaka koje su sudovi SR Hrvatske od 1980. do proljeća 1990. vodili protiv ljudi koji nisu željeli šutjeti, nego su smatrali potrebnim javno izreći svoje neslaganje sa službenom istinom, ulazeći u bit režimskoga straha od autora nepoćudnih riječi koji su naposljetku okarakterizirani kao baš opasni neprijatelji.

Miškulinova studija jednoga desetljeća koje će optimizam sjećanja često svrstavati u područje osvojenih sloboda temelji se na arhivskom gradivu – pismohranama županijskih sudova i relativno sređenom fondu Centralnoga komiteta Saveza komunista SR Hrvatske, iz kojega je vidljiva politička razina odlučivanja i utjecaja na pravosuđe, kao i studijama tadašnjih eminentnih znanstvenika.

Zanimljiv je način na koji Miškulin strukturira svoju studiju. Započinje poglavljem naslovljenim „Glasovi iz Struge” (str. 9–14), u kojem opisuje atmosferu s godišnjega

savjetovanja jugoslavenskih profesora pravnih znanosti i kriminologije (Savez udruženja za krivično pravo i kriminologiju). Ugledni profesori okupili su se početkom 1983. u Strugi da bi raspravljali o stanju u kaznenopravnom sustavu bivše države. Tada je profesor Pravnoga fakulteta u Skopju Georgij Marjanović šokirao auditorij predloživši da svi prisutni profesori podrže ukidanje cijeloga članka saveznoga kaznenog zakona o neprijateljskoj propagandi. Makedonski profesor smatrao je da je nedopustivo da savezni kazneni zakon sadržava odredbe koje u biti stvaraju strah od iznošenja vlastitih stajališta. Marjanović se posebno obrušio na drugu alineju spomenutoga članka, „zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji”. Profesora Marjanovića podržao je Ljubo Bavcon, profesor na Pravnom fakultetu u Ljubljani. Auditorij je bio vidno iznenađen istupima dvojice uglednih članova akademske zajednice, članova Saveza komunista Jugoslavije (Bavcon je k tome bio i član partizanskoga pokreta od 1941.), a politika je u tome vidjela optužbu jugoslavenskoga komunizma za političku instrumentalizaciju pravosudnoga sustava. Zamjenik saveznoga javnog tužitelja Lazar Raonić ustvrdio je da je Marjanović stao na stranu protivnika režima. Marjanović je nakon toga bio izložen cenzuri i partijskom ostracizmu, dobio je partijsku opomenu, nešto kasnije je i isključen iz Saveza komunista, a Bavcon uopće nije sankcioniran. Na osnovi tih činjenica Miškulin dobro zapaža da su granice sloboda unutar pojedinih republika i pokrajina Jugoslavije različite i pita se tko su bili (ako ih je uopće bilo) hrvatski Marjanović i Bavcon te postavlja naznake još jedne važne teme svojega istraživačkog napora – jesu li u SR Hrvatskoj osnovne napore u borbi protiv represije nad pravom na slobodno izražavanje mišljenja poduzimali domaći disidenti, opozicionari te stvarni neprijatelji poretka te u kojoj su mjeri mogli računati na pomoć i podršku sličnih pojedinaca i skupina u ostalim dijelovima Jugoslavije, a posebice međunarodne zajednice u kontekstu narastajućih pokreta za ljudska prava, koji su pravo na autonomno mišljenje isticali kao jednu od temeljnih vrijednosti. Autor pravilno zaključuje da se sve veća uzburkanost političkih scena u SR Sloveniji i SR Srbiji nije reflektirala na SR Hrvatsku te obrazlaže razloge čuvene „hrvatske šutnje”. Smatra da su razlozi tome dvojaki, ponajprije dobrovoljna šutnja režima i naglašeno izbjegavanje izjašnjavanja o aktualnim temama uslijed nesnalaženja u sve složenijim političkim prilikama, kao i notornoga sveprisutnog oportunitizma u partijskim redovima. Zbog svega toga, ističe Miškulin, izostalo je artikulirano suprotstavljanje srpskome nacionalizmu u sve većoj ekspanziji i postojalo je dramatično kašnjenje u praćenju demokratskih gibanja koja pomalo zahvaćaju druge dijelove Jugoslavije.

Miškulinov dekonstrukcijski postupak nastavlja se u svim ostalim poglavljima, pa tako primjerice u onima naslovljenim „Neprijateljska propaganda: pozivanje i poticanje” (str. 23–37) i „Neprijateljska propaganda: neistina i zla namjera” (str. 39–56) govori o represiji nad pravom na slobodno mišljenje duboko uranjajući u problematiku kaznenoga djela neprijateljske propagande, sankcioniranog famoznim člankom 133. saveznoga kaznenog zakona. Nizom primjera pokazuje kako je zakonodavac tendenciozno omogućavao ekstenzivnost tumačenja zakonskih odredbi, odnosno svaku izjavu sudovi su mogli proglasiti apstraktno opasnom, a samim time i kažnjivom. Isto se odnosi i na takozvano zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u državi, gdje pokazuje kako se ta kažnjiva radnja sudačkom samovoljom mogla protegnuti na bilo koji oblik komentara, od ozbiljnoga teksta do

benignoga vica ili neprimjerene psovke. U poglavlju „Kaučuk paragraf” (str. 57–75) Miškulin se pozabavio „velikim” procesima tijekom 80-ih godina želeći istaknuti njihovu važnost u razobličavanju političke instrumentalizacije pravnoga i pravosudnoga sustava, kao i stasavanje najistaknutijih hrvatskih opozicionara tijekom tih procesa. Autor se osvrće i na fenomen „izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti”, sankcioniranog člankom 134. saveznoga kaznenog zakona, odnosno na činjenicu da spomenuti članak nije propisivao kako kažnjive radnje izazivanja, raspravljanja ili vrijeđanja doista uzrokuju mržnju, razdor i nesnošljivost. Nizom primjera pokazuje da je bilo dovoljno da ih navedene radnje tek mogu uzrokovati. Miškulinova knjiga sadržava i osvrte na mukotrpno osvajanje medijskih sloboda, kao i na ključnu ulogu političkih disidenata u krčenju puta prema osvajanju političkih sloboda. Međutim, čitatelj koji će možda naći nešto problematično u osnovnom tonu ove knjige zasigurno će u poglavlju „Delikt mišljenja u brojkama” (str. 145–158) pronaći dovoljno materijala za preispitivanje vlastitih stajališta. Jer kao što sâm autor ističe, ocjena fenomena kaznenopravne i prekršajne represije nad pravom na slobodno iznošenje mišljenja u posljednjoj dekadi komunističke Hrvatske bila bi nepotpuna bez osvrta na brojnost i učestalost sudskih i prekršajnih postupaka.

Kao „opozicijski” primjer događajima iz Struge i posljedicama raslojavanja u akademskoj zajednici Miškulin u zadnjem poglavlju, „Marijan Ljubas u zemlji šutnje” (str. 255–263), nije htio završiti svoju studiju bez svojevrstne posvete svim „običnim i nepoznatim” ljudima koji nisu dopuštali da im svakodnevica otupi potrebu za govorenjem, zbog čega su mnogi u pravilu bili proglašavani političkim kriminalcima i delinkventima, osuđivani na zatvorske i druge kazne. Iako je veći dio knjige posvećen kaznenopravnom, prekršajnom i administrativnom progonu onih koji su se usudili govoriti ili pisati ono što je vlast smatrala nepoćudnim, pa i opasnim, sankcionirajući to saveznim kaznenim zakonom (XV. Kaznena djela protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i sigurnosti SFRJ) i republičkim kaznenim zakonom (članak 80. Izlaganje poruzi Socijalističke Republike Hrvatske, drugih republika, autonomnih pokrajina, naroda i narodnosti Jugoslavije), Miškulin iznosi primjer nezaposlenoga ekonomista Marijana Ljubasa iz Koprivnice, koji k tome nije pripadao poznatim hrvatskim disidentima i opozicionarima. Jedini krimen bila mu je osobnost koja nije dopuštala određene misli zadržati za sebe, posebice u trenucima opuštanja uz čašicu viška. Tako je nesretni Ljubas prvi put kažnjen 1982. godine zbog nesmotrenih riječi, kad ga je Okružni sud u Bjelovaru proglasio krivim i osudio na osamnaest mjeseci zatvora za kazneno djelo nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti.

Ukratko, nesmotreni i vidno alkoholizirani Ljubas govorio je većinom besmislice, no ono što Miškulin dobro zapaža, temeljna osnova osuđujuće presude bilo je utvrđivanje njegove namjere, odnosno njezino postojanje prije nego što je izgovorio inkriminirane rečenice i neovisno o naglašeno smanjenoj računljivosti (sud je to nedvojbeno i utvrdio) zbog stanja u kojem se nalazio nakon što je konzumirao veće količine alkohola. Dakle, nesretni Ljubas, prema mišljenju suda, nije izgovorio neprimjerene riječi zato što je bio pod utjecajem alkohola i smanjene sposobnosti rasuđivanja, nego je alkohol samo potaknuo da se njegov neprijateljski karakter manifestira. Naime, sud je smatrao da je Ljubas želio dati do znanja svoju „nesnošljivost prema

stanovništvu srpske nacionalnosti”. I zaključno, premda sud nije utvrdio Ljubasovu pripadnost ustaškoj ili bilo kojoj proturežimskoj organizaciji i povezanost s takvim propagandnim aktivnostima, u komentaru nakon izricanja presude tvrdi se da je sud utvrdio nesumnjivu ustašku orijentaciju optuženog: „Upravo ovakav optuženikov komentar potvrđuje njegovo ideološko opredjeljenje da mu je ovo samoupravno socijalističko društvo strano i da je prihvatio ideologiju i program ustaške emigracije.”

I čini se da upravo slučaj Marijana Ljubasa, premda je knjiga *Usta širom zatvorena* znanstveno usmjerena, metodološki precizna i historiografski utemeljena, za čitatelja izvan povijesne znanosti može slobodno funkcionirati kao poanta cijele studije. Pokazuje zapravo koliko je rastezljivost spomenutih paragrafa dopuštala stvarne slobode ljudima koji se nisu ničim posebnim isticali u zajednici i koliko im je malo trebalo da se s društvene periferije u jednom trenutku nađu u skupini narodnih neprijatelja.

Kad je riječ o „hrvatskoj šutnji” i pokušajima da se u tadašnjoj Hrvatskoj artikuliraju dometi kritičkoga mišljenja, valja istaknuti i Miškulinovu referencu na djelo malo poznatog teoretičara kaznenoga prava Drage Stankovića *Smisao i besmisao šutnje*, objavljeno 1988. godine. Naime, zanimljivo je da Stankovića ubrajamo u obrazovane i stručne zagovornike socijalističkoga samoupravnog društva koji je redovito isticao njegovu otvorenost za sve oblike javne kritike. Za Stankovića je šutnja poticaj nezdravim i pogubnim pojavama za socijalističko-samoupravni moral, posebno prijetvornosti i oportunitizmu. Šutnja je zapravo prepuštanje odluka drugima, prepuštanje odgovornosti, budući da poltroni vole zavjetrinu i egzistencijalnu sigurnost po svaku cijenu. No, Stanković u Miškulinovoj studiji funkcionira kao duh vremena. Iako je riječ o teoretičaru koji se kritički osvrće na zloglasni članak 133. saveznoga kaznenog zakona, smatra da ipak postoje teme i situacije koje ne bi trebale biti dostupne javnosti, odnosno „građanin treba znati kada mu je šutnja naložena, a kada može izreći pristojnu i pametnu stvar koja se odnosi na nacionalne, rasne i religiozne stvari”. Tako je Stanković kao neosporno prosvijećeni kritičar autoritarnih tendencija ostao na staništu onih načela koja nedemokratskim sustavima služe kao zaštita. Poistovjećivanje s državom omogućava slobodu mišljenja samo kad je to u interesu režima.

Iz Miškulinove knjige valja također izdvojiti poglavlje „Neodgovorni novinari: javno informiranje i paragrafi” (str. 125–144), koje se bavi medijskim slobodama, u kojemu pokazuje da su u promatranom razdoblju gotovo svi mediji (osim vjerskoga tiska i opozicijskoga u posljednjih godinu i pol dana SR Hrvatske) bili pod nadzorom Partije te nisu mogli izbjeći udar pravosudne represije. Nakon precizno pobrojanih kaznenopravnih normi kojima su sankcionirani medijski djelatnici i njihove redakcije, Miškulin ističe (i donosi niz relevantnih primjera) osobito popularnu mjeru javnih tužitelja – raščičavajući razgovor s glavnim urednikom, a katkad i autorom inkriminiranih riječi, nakon kojega bi se objavljivao ispravak ili isprika.

Da bi otklonio bilo kakvu nedoumicu u interpretacijama svojih teza, Miškulin zadire u svijet brojki i statistike, pa u jedanaestom poglavlju, „Delikt mišljenja u brojkama”, donosi osvrt na brojnost i učestalost sudskih i prekršajnih postupaka. Ovdje je autor zagrebao i u razdoblje prije 1980., podastirući podatke o dekadi nakon 1970. i sloma hrvatskoga proljeća, gdje konstatira trend smanjivanja provedbe

kaznenopravne represije nad nepoćudnom napisanom ili izgovorenim riječi. Primjerice, 1978. u SR Hrvatskoj je za politički kriminal kazneno prijavljeno 246 osoba (88 manje nego godinu prije). Međutim, uzlazni trend vidljiv je već 1979., kad je prijavljeno 268 osoba, dakle 22 više nego 1978. godine. Situacija se nakon toga u 80-ima zaoštava i pojavljuje se primjetan porast političkoga kriminala u SR Hrvatskoj. Tako se Miškulin iznimno pedantno bavi kaznenom politikom u SR Hrvatskoj do početka demokratskih promjena i osamostaljenja Republike Hrvatske, što je nesumnjivo važan doprinos razumijevanju ove teme.

Knjigu *Usta širom zatvorena* valja čitati kao znanstvenu studiju kvantificirane argumentacije o tome kako jugoslavensko društvo od Titove smrti pa do raspada države pokušava probiti institucionalne blokade u nastojanju neometanoga izražavanja kritičkoga mišljenja te koliko u tome uspijeva. Kao takva, bit će zasigurno zanimljiva i korisna stručnoj javnosti. Međutim, čitatelji koji ne pripadaju tim krugovima, a iskazuju interes za godine koje, kako smo konstatirali u uvodu, često u javnom diskursu imaju status posvemašnje liberalizacije dotadašnjega režima, a nerijetko u političkim osvrtima i status uzornije demokracije od one koja dolazi s hrvatskim osamostaljenjem, dobivaju znatno realniju sliku. Pritom je analiza kaznenopravne prakse samo nit vodilja studije, na koju se nadovezuju teme o povijesti znanosti, razvoju medijske i kulturne scene, te je zbog toga u svakom slučaju namijenjena znatno širem krugu čitatelja, koji će dobiti precizan uvid u to koliko su 80-e doista bile slobodne.

Marin Vlasnović

Velimir Veselinović, *Suvremeno pravaštvo na vrelima desnoga radikalizma i nacionalpopulizma 1990. – 2016.* (Zagreb: Despot Infinitus, 2021), 577 str.

Zahvaljujući znatnomu zanimanju čitateljstva objavljeno je drugo izdanje knjige o suvremenom pravaštvu iz pera Velimira Veselinovića. U odnosu na prvo izdanje, ova je knjiga obradila još sljedećih pet godina (od 2011. do 2016.) povijesti Hrvatske stranke prava. Zbog izbora teme autoru se neizbježno nametnula potreba za kombinacijom historiografskih i politoloških koncepcija. S gledišta povijesne znanosti, koja je bitna za poznavanje korijena tzv. radikalne desnice (termin u vremenima stvaranja i punoga zamaha pravaštva zapravo nije rabljen), izneseni su rezultati utemeljeni na proučavanju hrvatske nacionalne ideologije kroz pravašku prizmu. S politološke pak strane autor se u svojem istraživanju najviše oslonio na teoriju Casa Muddea i njegov dizajn istraživanja o radikalnim desnim strankama, upotrebljavajući pritom analitičke kategorije nativizma, populizma, ekstremnoga nacionalizma i sličnih odrednica koje taj nizozemski politolog promatra kao prijetnju liberalnoj demokraciji u Europi. Muddeova teorijska podloga u dosad objavljenoj literaturi pretežito je primijenjena na područja zapadnoga dijela istočne Europe u kojima su pojedine desne stranke u proteklom desetljeću ostvarile zamjetne rezultate, pri čemu su neke postale mlađi